

بررسی تأثیر دین‌داری بر تجربه احساس شرم و حیای شهروندان (مطالعه موردی: شهروندان ۱۵ سال به بالای شهر اصفهان)

محمد رضا سمیعان^{۱*}

شاپور بهیان^۲

مسعود کیانپور^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۹/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۱/۲۲

چکیده

هدف این مقاله شناخت رابطه دین‌داری با تجربه احساس شرم و حیای شهروندان است. دین‌داری با چهار شاخص «اعتقادی، مناسکی، عاطفی و پیامدی» به عنوان متغیر مستقل پژوهش و تجربه احساس شرم با شاخص‌های، حس شرم و حیای فردی شامل «بازدارندگی، حیای درونی و شرم بیرونی» و حس شرم و حیای اجتماعی شامل «ترس از دست دادن اعتبار اجتماعی» متغیر وابسته تحقیق می‌باشند؛ و پاسخ به این سؤال است که: آیا دین‌داری شهروندان بر تجربه احساس شرم و حیای آن‌ها تأثیر دارد؟ اگر اثر و رابطه‌ای وجود دارد تبیین اجتماعی و جامعه‌شناختی آن چگونه خواهد بود؟ جامعه آماری پژوهش حاضر، شهروندان ۱۵ سال به بالای شهر اصفهان است و نمونه آماری آن، تعداد ۳۸۸ نفر، معین شد و با استفاده از نظریات جامعه‌شناسان و دیگر نظریه‌پردازان اقدام به طراحی و تدوین پرسشنامه و توزیع و جمع‌آوری آن بین افراد نمونه آماری گردید، برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز از نرم‌افزار SPSS و جهت بررسی تأثیرپذیری متغیر تجربه حس شرم و حیا از دین‌داری، از رابطه همبستگی استفاده شد، نتایج تحقیق نشان می‌دهد بین دین‌داری و هم‌چنین هر یک از ابعاد چهارگانه آن با میزان حس شرم و حیای شهروندان رابطه معناداری وجود دارد. لذا پیشنهاد اقدام، برای تقویت دین‌داری و مؤلفه‌های آن، جهت ارتقای اخلاق اجتماعی می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: حس شرم، حیا، دین‌داری، حس شرم بازدارندگی، حیا درونی، شرم بیرونی.

۱- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان

۲- استادیار گروه مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مبارکه

۳- استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه اصفهان

۱. مقدمه

اخلاق اجتماعی در انواع مختلفی از احساسات انسانی بروز می‌کند که یکی از بارزترین و اجتماعی‌ترین آن‌ها، حس شرم و حیا در اعضای جامعه است. با حفظ و توسعه احساس شرم و حیا به مثابه اخلاق اجتماعی در جامعه، انسان‌ها به‌عنوان اعضای جامعه در مواقع نادرستی و ناشایستگی کردار و عملکرد خود، به خود خشم می‌گیرند و تمایل به اصلاح خود در آن‌ها پیدا می‌شود، این احساس در این موقعیت می‌تواند در فرد، یا گروه یا سازمان و یا حتی ملت و جامعه باشد. شرم و حیا احساسی بنیادی و اجتماعی در انسان است. به این لحاظ، همه بر این باورند، این احساس را می‌شناسند و بارها در زندگی اجتماعی خود آن را تجربه کرده‌اند و هر یک از با کمترین تأمل و تمرکز در کردار و گفتار و رفتار خود می‌توانند، نمونه‌های گوناگون و زیادی از تجربه احساس شرم و حیا را در زندگی خانوادگی، یا تحصیلی و یا محیط کاری ذکر کنند، به‌گونه‌ای که احساس شرم و حیا، چنان با زندگی‌شان، درآمیخته است، که هر یک، به دلیل تجربه‌های مکرر آن، به این باور می‌رسند، که این احساس، احساسی بدیهی است و بی‌واسطه آن را می‌شناسند.

در منابع اسلامی و فرهنگ لغات، معمولاً شرم و حیا در یک معنا آورده شده‌اند و در عرف جامعه ایران هم در کنار یکدیگر و مترادف تلقی می‌شوند و در این پژوهش نیز به دلیل این که شرم مثبت مورد نظر است در فرایند تحقیق، شرم و حیا به یک معنا گرفته شده و تحقیق میدانی هم در همین راستا صورت گرفته است. لذا محقق، با دید جامعه‌شناختی به بررسی یکی از عوامل مهم اجتماعی مؤثر بر این احساس مهم و تأثیرگذار در اخلاق اجتماعی، یعنی تأثیر دین‌داری بر تجربه احساس شرم و حیا، شهروندان ۱۵ سال به بالای شهر اصفهان پرداخته است. البته هر جا در این مقاله، شرم مطرح شده، منظور شرم مثبت می‌باشد. در غیر این صورت، توضیح داده شده است.

۲. بیان مسئله

مطالعه احساسات اعضای جامعه موضوعی است که علمای دین و روانشناسان و جامعه‌شناسان و روانشناسان اجتماعی به آن پرداخته‌اند و شرح‌ها و تبیین‌هایی هرکدام به نوبه خود نگاشته‌اند که می‌توان با استفاده از آن‌ها و پژوهش میدانی به موارد راهبردی و کاربردی دسترسی پیدا کرد و محقق هم در یک مطالعه میدانی در این پژوهش به دنبال تبیین این مطلب است که

تأثیر دین‌داری شهروندان بر تجربه احساس شرم و حیای آن‌ها چیست؟ اگر اثر و رابطه‌ای وجود دارد تبیین اجتماعی و جامعه‌شناختی آن چگونه خواهد بود؟

حیا خوی زیبایی است که موجب رسیدن انسان به نیکی‌ها و کمالات می‌شود و حیا رأس مکارم و خوبی‌هاست و زمینه مطلوبی برای پاکی و جوانمردی است و رابطه تنگاتنگی با ایمان دارد به طوری که اگر ایمان نباشد حیا هم نخواهد بود (محمدی‌شهری، ۱۳۸۴، ج ۳، باب حیا). احساس شرم نمونه‌ای از احساسات می‌باشد که جایگاه ویژه‌ای در اخلاق اجتماعی به خود اختصاص می‌دهد و از طرفی در متن جامعه و در ارتباط با دیگران ظهور می‌کند (روزنبرگ، ۱۹۸۱). به عبارتی این حس یک «هیجان بنیادی» است که عملکردهای قدرتمند اجتماعی و روانشناختی دارد. البته بحث از اخلاق اجتماعی بسیار گسترده و کلان بوده و نیازمند مفهوم‌سازی‌ها و تعاریف جامعه‌شناختی گسترده‌ای است که در این مجال، نمی‌گنجد؛ به این دلیل مفهوم تجربه احساس شرم به عنوان بخش قابل توجهی از اخلاق اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. احساس شرم، احساسی اخلاقی است و کارکردهای اجتماعی ضروری در سطح جامعه دارد و با طرد یا فقدان این احساس در افراد جامعه، شرایطی بر آن حکمفرما می‌شود که به طور عام، خود انتقادی و حرکت به سوی تغییر و اصلاح خویشتن و جامعه را متوقف می‌کند، بنابراین مطالعه عواملی که در شکل‌گیری و یا عدم‌شکل‌گیری و یا تقویت و تضعیف، این احساس اجتماعی مؤثر است، ضروری می‌نماید و در این تحقیق، هدف، تأکید بر این احساس بر اساس هنجارها و قوانین اجتماعی برآمده از دین است.

پژوهش حاضر به دنبال دستیابی به هدفی است که به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم جریان تحقیق را راهبری می‌کند؛ یعنی بررسی تأثیر دین‌داری بر تجربه احساس شرم مثبت، یا همان حیا، در شهروندان اصفهانی.

۲-۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

احساس شرم مثبت در افراد جامعه می‌تواند بانی تحولات و تغییرات گسترده‌ای باشد و به همین دلیل اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. افراد با عمل در حوزه‌ی اجتماعی و آگاهی نسبت به محدودیت‌ها و ناشایستگی‌ها و ناراستی‌های خود و یا شرایط جامعه‌شناسان، دست به ارزیابی "خود" می‌زنند و با این ارزیابی منفی از "خود" به تجربه احساس شرم نائل می‌شوند. بی‌شرمی نیز به عنوان یک معضل اجتماعی و راه مقابله با آن از طریق تقویت حیا و شرم اهمیت پیدا می‌کند. مسئله‌ی شرم و حیا، از نظر عقلی و نقلی جایگاه مهمی دارد. عقلانی بودن شرم و اهمیت آن بر هیچ کس پوشیده نیست. شرم در ادیان الهی به ویژه دین اسلام از جایگاه رفیعی

برخوردار است و تعداد فراوانی روایت در این خصوص وجود دارد؛ که برای نمونه چند مورد بیان می‌گردد.

پیامبر عظیم‌الشان اسلام (ص) فرمود: «بی‌شرمی با هیچ‌چیز همراه نشد مگر این‌که آن را زشت گردانید و حیا با هیچ‌چیز همراه نگشت، مگر این‌که آن را آراست» (مفید، امالی، ص ۱۶۷) در هر شریعتی خوئی بود که باید بر آن خوی بود و خوی شریعت ما شرم داشتن است، از خدا و خلق آن (قضاعی، ۱۳۸۳: ۳۶۱).

امام علی (ع): «هرکه، پوشش شرم گزیند، کس عیب او نبیند» (نهج‌البلاغه، حکمت ۲۲۳) و در نامه به مالک اشتر، از جمله ملاک‌های انتخاب کارگزاران را حیا می‌دانند و می‌فرمایند: «و از میان مردم کسانی را برای کارگزاری انتخاب کن که تجربه و حیا دارند.» همچنین: «حیا وسیله رسیدن به هر زیبایی و نیکی است» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲: ۸۴) در بیانی دیگر: «حیا پیشه کن که حیا نشانه نجابت است» (تمیمی، ۱۳۹۲، حدیث ۶۰۸۲).

امام صادق (ع) جایگاه حیا را در رأس مکارم اخلاقی دانسته که آن مکارم عبارتند از: راستگویی، صداقت با مردم، بخشیدن به مسکین، جبران کردن خوبی‌ها، امانت‌داری، صلح‌رحم، دوستی و مهربانی با همسایه و یار، میهمان‌نوازی و در رأس همه، حیا (مفید، ۱۳۶۴: ۱۶۷).

احساس شرم سازنده و مثبت، در هر زمان و موقعیتی، براساس تجربیات موجود، به‌عنوان یک عامل خودکنترلی و بازدارنده در آحاد جامعه، نقش بی‌بدیلی ایفا کرده است و در این مقطع تاریخی که تأثیرپذیری افراد از وسایل ارتباط جمعی و شبکه‌های اجتماعی به شکل بسیار گسترده و پیچیده در جریان و در حال توسعه می‌باشد و به‌دنبال آن، دوری از اخلاق و صفات پسندیده و گرایش به ناهنجاری‌ها و موارد خلاف، روزبه‌روز بیشتر مشاهده می‌شود، پرداختن به موضوع پژوهش و موارد مشابه، بیش از پیش، ضرورت می‌یابد.

۳. پیشینه و مبانی نظری

۳-۱. پیشینه پژوهش

۳-۱-۱. **پیشینه داخلی پژوهش:** طبق بررسی‌ها، در ایران هیچ پژوهشی رابطه متغیر مورد نظر (دینداری) در این تحقیق را بر حس شرم، یا حیای شهروندان، بررسی نکرده و یا در صورت بررسی کردن، در دسترس نیست. هرچند به متغیر شرم در ایران به صورت محدود توجه شده است و در مورد حیا هم پژوهش‌های موجود کتابخانه‌ای است که در جدول (۱) به چند مورد آن‌ها اشاره می‌شود:

جدول ۱: پیشینه داخلی

نویسندگان (سال پژوهش)	اهداف یا سوالات اصلی	روش مورد استفاده	مهمترین یافته‌ها
حسنی (۱۳۹۴)	بررسی شرمساری بازپذیرکننده ^۱ و بزهکاری	پیمایشی	واکنش والدین نسبت به رفتارهای انحرافی فرزندان و شرم‌نده‌سازی آن‌ها از انجام رفتارهای انحرافی، ضمن پذیرش هویت و شخصیت فرزندان، به پرورش ارزش‌های اخلاقی و تکوین وجدان یا فراخود در آن‌ها کمک می‌کند و از این طریق باعث می‌شود که آن‌ها، به هنگام ارتکاب رفتار انحرافی، احساس شرم یا انتظار شرم داشته باشند و به همین دلیل از بزهکاری کناره‌گیری کنند.
علوی (۱۳۹۰)	بررسی عمل در حوزه عمومی در رابطه با میزان تجربه احساس شرم	پیمایشی	میزان تجربه حس شرم، به عنوان اخلاق اجتماعی، بین دانشجویان کم‌ارزیابی شده است.
قاضی مرادی (۱۳۸۷)	کتاب در ستایش شرم، (جامعه‌شناسی حس شرم در ایران)	بررسی کتابخانه‌ای	رنگ شرم سرخ است، رنگ خشم و عصبان، در تجربه حس شرم، سرخی، حاصل خشم به خود و در پی آن، تمایل به عصبان علیه خود است، خود چه در مقام یک فرد و چه در مقام یک گروه، یا سازمان، یا طبقه یا یک ملت. از همین رو چه کمیاب می‌نماید این سرخی! آن هم برای ما ایرانیان که چه بسیار از نگرستن به خود و نقد خود گریزانیم، و بنابراین چه اندک سرخ می‌شویم. در عین حال، هر کس و همگان بر این باور بوده‌اند و می‌توانند باشند که کم و بیش حس شرم را می‌شناسند و گهگاه آن را تجربه کرده و می‌کنند. چنین باوری ناشی از این است که شرم، حس بنیادین در انسان است.
پسندیده (۱۳۹۴)	کتاب غنچه‌های شرم (نگاهی نو به مفهوم حیا)	گزیده کتاب «پژوهشی درفرہنگ حیا» از همین نویسنده، کتابخانه‌ای	کتابی است به صورت مبسوط و جزئی در رابطه با مقوله شرم و حیا از قبیل ماهیت حیا؛ قلمرو حیا؛ پدیده کم-رویی؛ پدیده بی‌حیایی. با استفاده از آیات قرآن و احادیث و روایات پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع)
قاسم‌خانی (۱۳۹۰)	کتاب «وقتی شرم بیمار می- کند»	کتابخانه‌ای	در چهار بخش: مقدمه، شرم، ورشکستگی روحی، و چرا اینطور شد و نهایتاً به درمان آن اشاره دارد البته این کتاب به شرم مسموم و کاذب می‌پردازد و به شرم مثبت

1. Reintegrative shaming

که یک مقوله ارزشی و بازدارنده از خلاف و بزه و سوق- دهنده به صفات مثبت، می‌باشد کاری ندارد.			
در فصول دوازده‌گانه این کتاب، به بازشناسی مفهوم حیا و انواع حیا و جایگاه آن و آثار اعتقادی، اخلاقی، دنیوی و اخروی و همچنین، جلوه‌های حیا، در «دیدار، گفتار، شنیدار، پندار، کردار، خوابیدن، پوشش» و حیای منفی از جمله: «حیا در کسب علم، اقرار به جهل، مشورت، خطابه، مخالفت با رسوم غلط، صدقه دادن، کار خیر و...» و به عوامل ظهور و بروز حیا و عواقب ترک آن پرداخته است، و در چهار فصل آخر، به حیا در حضور خدا و اولیاء الهی، و در ارتباطات اجتماعی و خانوادگی اشاره دارد.	کتابخانه‌ای	کتاب «حیاء»	بانگی‌پور فرد (۱۳۹۴)
سعی نموده حیا و شرم را بر اساس آیات، احادیث و روایات تبیین کند.	کتابخانه‌ای	کتاب «حیا از منظر قرآن و حدیث»	رمضانی (۱۳۹۴)

۳-۱-۲. پیشینه خارجی: بررسی‌های انجام شده در پژوهش‌های خارجی نیز، هیچ پژوهشی در رابطه با موضوع تحقیق به دست نیامد. اما بعضی از پژوهش‌ها، رابطه شرم با انواع آسیب‌های روانی اجتماعی را بررسی کرده‌اند که متأسفانه قریب به اتفاق آن‌ها، شرم منفی یا مسموم را در نظر داشته‌اند و به شرم مثبت و سازنده که هدف این پژوهش می‌باشد کم‌توجه بوده‌اند که در جدول (۲) به چند مورد از آن‌ها اشاره می‌شود:

جدول ۲: پژوهش‌های خارجی

نویسندگان (سال پژوهش)	اهداف یا سوالات اصلی	روش مورد استفاده	مهمترین یافته‌ها
تانگنی و همکاران (۱۹۹۵)	بررسی رابطه شرم و گناه با خشم و پرخاشگری بین دانشجویان	طی دو مطالعه پیمایشی	نتایج نشان داد که استعداد شرم با انگیزتگی خشم، بدبینی، تنفر، بی‌قراری، گرایش به سرزنش دیگران برای رویدادهای منفی و ابراز غیرمستقیم خصومت، رابطه مستقیم داشت و استعداد گناه با برون‌سازی سرزنش و خشم، خصومت و تنفر رابطه معکوس داشت.
روث بندیکت (۱۹۴۶)	کتاب «گل‌داودی و شمشیر» الگوهای فرهنگ ژاپنی یک اثر بنیادی در مردم‌شناسی فرهنگی است که	کتابخانه‌ای	در این کتاب «شرم» به عنوان یکی از مبانی این جهان‌بینی معرفی شده است و طرح این مبحث دستاوردی مهم در شناخت فرهنگ‌ها فراهم آورده که عبارت است از تمایز فرهنگ‌های «شرم‌محور» و «گناه‌محور»، که ژاپنی و سایر فرهنگ‌های شرقی تا اندازه زیادی شرم‌محور محسوب می‌شوند. نکته دیگر این

است که مبتنی بر یافته‌های روان‌شناسی شناختی، «شرم» به عنوان یک حس عاطفی پیچیده، اجتماعی، مبتنی بر قضاوت و ارزیابی در تمایز با حس عاطفی گناه معرفی می‌شود. (افراشی، ۲۰۱۱)		جهان‌بینی چند لایه ژاپنی را نسبت به زندگی و مردم ژاپن نشان می‌دهد.	
در مورد احساس شرمساری و منزلت انسان، از دید جامعه‌شناسی نتیجه می‌گیرد، شرم، حس ارزشمندی است که کمتر به آن توجه می‌شود. (همان)	کتابخانه‌ای	کتاب «شرم احساسی تابو شده»	استفان مارک (۲۰۱۱)

۳-۲. مبانی نظری

انسان موجودی است که به صورت اجتماعی زندگی می‌کند و اگر زندگی اجتماعی از انسان گرفته شود موفق به خویشتن‌سازی نمی‌شود حال این حیات اجتماعی به علل و عوامل مختلفی در گذر زمان، گرفتار انحرافات می‌شود. در قرن بیست و یک، انحرافات، شکل حادی به خود گرفته است، به گونه‌ای که طبق گزارش سازمان ملل در طی سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۶ سالیانه به طور متوسط ۵ درصد بر میزان جرائم در سطح جهان افزوده شده که بیش از میزان رشد جمعیت است (محققان، ۱۳۸۸: ۱۸).

طبق بررسی‌های انجام شده، موضوع «شرم و حیا» به صورت عمیق و جامع و مبسوط در هیچ مکتبی، به جز «مکتب اسلام» بها داده نشده و در مبانی اسلامی، به عنوان یک ارزش به آن، توجه ویژه شده است. سخنان علما و دانشمندانی، مانند مجلسی در کتاب‌های «مرآت‌العقول، عین‌الحیات و بحارالانوار» و آمبی در نفایس الفنون و جرجانی در تعریفات، راغب اصفهانی در مفردات، ابن‌منظور در لسان‌العرب، مطهری در «مسأله‌ی حجاب و اخلاق جنسی» و دیگران، حاکی از نگرش مثبت آنان به «شرم و حیا» و تأکید بر نقش مثبت آن در زندگی انسان است.

اسلام دین قانون و اجتماع است، تکامل انسان را در زندگی اجتماعی قرار داده است و به جای ریاضت کشیدن و انزوا، کوشیده و الاثرین ریاضت‌ها را در اختیار او قرار دهد و آن زندگی در اجتماع و رعایت حدود و قوانین الهی است و می‌توان گفت که اسلام دینی است که همه برنامه‌هایش هماهنگ با رشد اجتماعی است. در اسلام عبادت اجتماع یعنی عبادت گروهی، مانند نمازهای جماعت و جمعه که برتر از عبادت فردی است یا عمل حج، در عین این که عبادت الهی است ولی در عین حال، جنبه اجتماعی و گروهی آن بر سایر جنبه‌های آن می‌چربد. کج رفتاری عمدتاً تخلف عمدی از هنجارهای اجتماعی است. با مطالعه کج رفتاری درک بهتری از نظم اجتماعی به دست می‌آید و ...، کج روی یا انحراف، شیوه‌های رفتاری است

که با هنجارها یا ارزش‌های اکثر اعضای یک گروه یا جامعه هماهنگ نیستند. در دایره‌المعارف علوم اجتماعی، کج‌روی یا انحراف، رفتاری است مغایر با معیارهای پذیرفته شده یا انتظار اجتماعی گروه یا جامعه‌ای خاص (ساروخانی، ۱۳۷۶: ۱۹۲). انسان در فرآیند جامعه‌پذیری از طریق کنش‌های متقابل اجتماعی، شیوه راه رفتن و گفتن را می‌آموزد و به تدریج به کسب تجربه‌های مختلف می‌پردازد. در واقع، جامعه‌پذیری کیفیتی است که در نتیجه‌ی آن آدمی شیوه‌های زندگی در جامعه را یاد می‌گیرد، شخصیتی کسب می‌کند و آمادگی آن را می‌یابد تا به‌عنوان عضو رسمی جامعه شناخته گردد. در میان کارگزاران جامعه‌پذیری، نهادهای اجتماعی و دیگر وضعیت‌های ساختاری که جامعه‌پذیری به‌ویژه در سال‌های نخست زندگی در آن‌ها رخ می‌دهد دارای بیشترین اهمیت هستند (ستوده، ۱۳۷۸: ۴۹). اکنون به مهم‌ترین نظریه‌های مطرح که در رابطه با تجربه احساس شرم برای چارچوب نظری پژوهش از آن‌ها می‌توان استفاده کرد، به شرح زیر می‌باشند.

۳-۲-۱. نظریه‌ی ارزیابی بازتابی و مفهوم "خود پنداره"

روزنبرگ در مقدمه کتاب "جامعه و خود پنداره نوجوانان" می‌گوید: "کمتر موضوعی در حوزه مطالعات انسانی یافت می‌شود که به مانند موضوع "خود پنداره" یا "تصور از خود" هم برای پژوهشگر بسیار جذاب باشد و هم به‌عنوان موضوع تحقیق، ارزشمند، به نظر او، این ویژگی و خصیصه منحصر به فرد موجود انسانی است که قادر است خارج از خویش قرار گرفته و خود را توصیف کرده و درباره آن قضاوت و سرانجام ارزشیابی کند. تنها انسان می‌تواند در یک لحظه معین هم مشاهده‌گر باشد و هم موضوع مشاهده، هم قاضی باشد و هم موضوع مورد قضاوت، هم ارزیاب باشد و هم موضوع مورد ارزیابی و از آنجایی که احتمالاً "خود" مهم‌ترین چیز در جهان برای هر فرد انسانی است، این پرسش که او شبیه به چه چیز یا چه کسی است و این که چگونه احساسی درباره خود دارد، فرد را عمیقاً مجذوب می‌کند (روزنبرگ، ۱۹۶۵: ۷). روزنبرگ برای "خود" جلوه‌ها و تصاویر متفاوتی در نظر گرفته و ارائه می‌کند: (۱) "خود پنداره-حاضر"، (۲) "خود پنداره متعهد"، (۳) "خود پنداره تخیلی یا فانتزی"، (۴) "من ایده‌ال"، (۵) "خود ممکن یا خود آینده"، (۶) "خود آرمانی" و (۷) "خود معرفی شده" (همان، ۲۷۴-۲۷۳).

جامعه‌شناسی "مفهوم خود": این اندیشه است که ما "خود" را آن‌چنان که حدس زده یا فکر می‌کنیم که دیگران ما را مشاهده می‌کنند، می‌بینیم و این همانا اندیشه یکی از اولین جامعه‌شناسان آمریکایی یعنی چارلز هورتن کولی است. شاید هیچ تمثیلی به اندازه تشبیه "خود آینه‌سان" نمی‌توانست روشن‌تر این ایده باشد که ما "خود" را از چشم دیگران

مشاهده کنیم. کولی می‌گوید: ایده خود به سه اصل اولیه متکی است: نخست تصور این که ما در چشم دیگران چگونه ظاهر شده‌ایم. دوم، تصور این که دیگران درباره ظاهر ما چگونه قضاوت می‌کنند و سوم، احساسی که از قضاوت دیگران درباره خودمان به دست می‌آوریم مانند احساس غرور و شادمانی و یا احساس شرم و پشیمانی. پس برای کولی "خود" یک تشبیه ادیبانه به مثابه آینه‌ای که دقیقاً ما را نشان می‌دهد نیست بلکه بیانگر احساسی است که به واسطه "تصور" ارزیابی دیگران، درباره خود ما به ما دست می‌دهد و درگیرش می‌شویم. از این رو ما نه تنها مجبوریم که برداشت و ادراک دیگران را درباره خودمان تفسیر کنیم، بلکه همچنین باید پاسخ‌های احتمالی آن‌ها را بر اساس ارزش‌ها و نگرش‌هایشان که ایجاد می‌شود را نیز تفسیر کنیم (همان، ۵۹۷). سپس روزنبرگ می‌گوید، حال باید پرسید نگاه کدام مردم بر "مفهوم خود" ما تأثیر می‌گذارد؟ آیا نگاه همه مردم به یک اندازه برای ما ارزش دارد یا نگاه عده‌ای از آنها بیش از سایرین برای ما مهم و ارزشمند تلقی می‌شود. دیگر این که از آن جایی که "مفهوم خود" جنبه‌های متفاوت و گوناگونی دارد، نگاه دیگران بر کدام جنبه‌ها بیشتر تأثیر می‌گذارد؟ یا به عبارت دیگر کدام عوامل انگیزشی باعث می‌شود که تأثیر نگاه دیگران بر ما متفاوت باشد؟

دیگران مهم: روزنبرگ می‌گوید تنها نگرش افرادی بر "مفهوم خود" ما تأثیر می‌گذارد که برای ما از اهمیت زیادی برخوردار باشند، این افراد را اصطلاحاً "دیگران مهم" می‌نامند؛ اما پرسش قابل طرح در این قسمت این است که چه عوامل یا چه چیزهایی باعث می‌شوند فردی برای ما از اهمیت بالایی برخوردار باشد؟ روزنبرگ به دو معیار اشاره می‌کند و معتقد است که اهمیت افراد با توجه به این دو معیار شناخته می‌شود: نخست "ارزش" فرد و دوم "اعتبار" فرد (همان: ۹-۵۹۸).

۳-۲-۲. کنترل اجتماعی هیرشی

هیرشی در موضوع پیوند اجتماعی خود بیان می‌دارد که: در نظریه‌های کنترل اجتماعی فرض شده که همه به‌طور طبیعی انگیزه ارتکاب کج‌رفتاری را دارند و نیازی به تبیین این انگیزه‌ها نیست بلکه آن چه نیاز به توضیح و تبیین دارد، هم‌نوایی با هنجارهای اجتماعی است. هیرشی مهم‌ترین صاحب‌نظر این رویکرد، علت هم‌نوایی افراد با هنجارهای اجتماعی را پیوند اجتماعی آن‌ها دانسته است. وی مدعی است که پیوند میان فرد و جامعه مهم‌ترین علت هم‌نوایی و عامل اصلی کنترل رفتارهای فرد است و ضعف این پیوند یا نبود آن موجب اصلی کج‌رفتاری است (محققیان، ۱۳۸۸: ۱۹۸). هیرشی چهار جزء اصلی پیوند شخص با جامعه را که مانع

کج رفتاری می‌شود به شرح زیر بیان کرده است. الف) داشتن "تعلق خاطر" نسبت به افراد و نهادها در جامعه. ب) افراد در جامعه وقت و انرژی خود را صرف دستیابی به اهداف و کسب منزلت و حسن شهرت می‌کنند. ج) افراد خود را مشغول همنوایی می‌کنند و وقت کم می‌آورند. د) "اعتقاد" افراد به اعتبار اخلاقی نظام هنجارهای اجتماعی و رعایت قوانین و مقررات (صدیق سروستانی، ۱۳۸۸: ۵۲).

هیرشی مهم‌ترین صاحب‌نظر رویکرد کنترل اجتماعی، علت همنوایی افراد با هنجارهای اجتماعی را پیوند اجتماعی آن‌ها دانسته است. وی مدعی است که پیوند میان فرد و جامعه مهم‌ترین علت همنوایی و عامل اصلی کنترل رفتارهای فرد است و ضعف این پیوند یا نبود آن موجب اصلی کج رفتاری است (محققان، ۱۳۸۸: ۱۹۸). در این رابطه هیرشی نظریه کنترل اجتماعی را مطرح می‌کند. براساس این نظریه، کجروی و انحراف ناشی از گسستگی تعلق فرد به جامعه است که بر اثر کنترل و نظارت به وجود می‌آید (ستوده، ۱۳۸۰: ۱۳۴). از نگاه هیرشی کج رفتاری و ناهنجاری زمانی اتفاق می‌افتد که پیوند فرد با جامعه تضعیف شده یا به‌طور کلی از بین برود. وی این قیود را تحت چهار مفهوم وابستگی، تعهد، درگیری و باور، خلاصه می‌کند (احمدی، ۱۳۸۴: ۹۰؛ ممتاز، ۱۳۸۱: ۱۲۰).

۳-۲-۳. نظریه کنترل‌های شخصی (خودکنترلی)

دیوید ریزمن اشاره می‌کند که انسان‌ها دارای یک نوع سیستم کنترل درونی هستند که مانع انجام کارهای نامشروع می‌شود، یکی از مهم‌ترین این عوامل، پایبندی‌های مذهبی است که اگر در یک جامعه وجود داشته باشد، مانع انحرافات می‌شود. تأثیر این سیستم درونی، قوی‌تر از هر سیستم کنترل دیگر است لذا عاملی که کارهای نامشروع را در جامعه تسهیل می‌کند، تضعیف پایبندی‌های مذهبی و اخلاقی مبتنی بر مذهب است (رفیع‌پور، ۱۳۸۸: ۳۲). بازدارنده یا کنترل‌های درونی به توانایی‌های درونی برای نظارت بر خود شخص ارجاع داده می‌شود. خودانگاره، خودپنداره و خود ادراکی از مؤلفه‌های توانایی‌های درونی است که زمینه را فراهم می‌سازند تا فرد خودش را به‌عنوان فردی مسئول درک نموده و مسئولانه عمل نمایند و در نتیجه مرتکب رفتار انحرافی نشود (احمدی، ۱۳۸۴: ۸۸).

۳-۲-۴. رابطه احساس شرم با خودکنترلی و کنترل اجتماعی

احساسات نقش‌پذیری، دو گونه‌اند: احساسات نقش‌پذیری تأملی^۱ که معطوف به خود بوده و متشکل از گناه، شرم، خجلت، غرور و خودبینی است؛ و احساسات نقش‌پذیری تلقینی^۲ که با

1. Reflexive role-taking emotions

2. Empathic role-taking emotions

قرار دادن ذهنی خود در موقعیت دیگری و احساس آن‌چه دیگری احساس می‌کند، حاصل می‌شود. احساسات نقش‌پذیری متضمن ملاحظه‌ی این مسأله است که خود شخص چگونه به دیگران یا دیگری تعمیم یافته عرضه و ارائه می‌شود و به جز احساسات تجربه شده‌ی تلقینی، به خویشتن معطوف هستند؛ لذا عملاً خودانگاره‌های احساسی هستند. احساسات نقش‌پذیری تأملی و تلقینی، هر دو، محرک‌های اصلی و عمده‌ی رفتار هنجارمند و اخلاقی بوده و از این‌رو، تسهیل‌گر کنترل اجتماعی هستند (شات، ۲۰۰۹: ۱۳۲۴) نظریه‌ی تعامل‌گرایی نمادین نظر به این‌که بر نقش‌پذیری و اهمیت آن در کنترل اجتماعی تأکید دارد، در تحلیل رویه‌ای که از آن طریق احساسات نقش‌پذیری کنترل اجتماعی را تسهیل می‌کند، مفید و سودمند است و چنین تحلیلی به تجربه‌های متعدد مرتبط با احساسات نقش‌پذیری پیوند می‌خورد (علی‌وردی‌نیا و حسنی، ۱۳۹۲: ۹) نتیجه گرفته می‌شود که احساس شرم، با اندکی اغماض، مطابق با نظریه تعامل‌گرایی نمادین، می‌تواند در خودکنترلی و همچنین، کنترل اجتماعی و نهایتاً اخلاق اجتماعی نقش ایفا کند.

۳-۲-۵. احساس شرم

شرم چیست؟ و چه اهمیتی دارد؟ احساسات و عواطف نقش مهمی در زندگی روزمره ایفا می‌کنند. «احساسات مهم‌ترین عامل پیونددهنده یا چسبنده‌ای است که ما را به یکدیگر متصل می‌سازد» برخی احساسات به سبب نقض اصول و قواعد اخلاقی رفتار بروز می‌کند. این نوع احساسات را، احساسات اخلاقی می‌نامند. احساسات اخلاقی نقش شایانی در هدایت و راهنمایی انتخاب احساسات رفتاری و اخلاقی مرتبط با رفتارهای اخلاقی ایفا می‌کند، شرم و گناه به‌عنوان دو مورد از مهم‌ترین احساسات اخلاقی عنوان شده است. احساسات اخلاقی نظیر خجالت^۱، شرم^۲، غرور^۳ و گناه^۴ به‌عنوان «فشارسنج اخلاقی عاطفی» عمل می‌کنند و بازخورد پذیرش عاطفی و اخلاقی را به ما منتقل می‌کنند. به این طریق، احساسات اخلاقی متضمن «حمله» به خودانگاره‌ی شخص، بوده و نقطه‌ی شروع تنظیم یا تعدیل عاطفی و رفتاری واپسین است. احساسات اخلاقی «خودآگاه» ذاتاً اجتماعی‌اند و ریشه در روابط اجتماعی دارند که در چهارچوب آن، نه‌تنها افراد تعامل می‌کنند بلکه خویشتن و یکدیگر را ارزیابی و داوری می‌کنند (تافی، ۲۰۰۸: ۳۵۲) شرم به‌عنوان یکی از مهم‌ترین، تلخ‌ترین و غلیظ‌ترین احساسات تعریف شده است. شرم موقعی بروز می‌کند که فرد فعلی را که ناقض هنجارهای درونی شده است،

1. embarrassment
2. shame
3. pride
4. guilt

انجام دهد و احساس کند در تطابق با هنجارهای گروه شکست خورده است. عمل به خودی خود اهمیتی ندارد بلکه در واقع فرد به عنوان شخص فاعل رفتار، حائز اهمیت است. فرد در حضور دیگران احساس شرم می‌کند. معروف است که «ما اغلب به انجام رفتاری مبادرت می‌ورزیم که بتوانیم از احساس شرم جلوگیری کنیم. انتظار شرم به مثابه‌ی ناظم و نگهبان قدرتمند رفتار عمل می‌کند» از سوی دیگر گناه هنگامی پدیدار می‌شود که فرد رفتاری مغایر با هنجارها و ارزش‌های غالب انجام دهد و سپس نقض هنجارها را به مثابه فعل مذموم و نادرست اخلاقی تلقی کند. درد و تلخی گناه، در مقایسه با شرم کمتر است؛ زیرا احساس گناه به عمل خاصی مربوط می‌شود؛ اما شرم با برداشت فرد از خویشتن از دید دیگران ارتباط دارد (سونسون، ۲۰۱۳: ۲۳).

شرم و حیا یکی از قوی‌ترین عواطف انسان است. شرم نیرویی با دو جنبه سازنده و مخرب است از طرفی در طول تاریخ انسان، از جمله مهم‌ترین نیروهایی که باعث شده انسان به بقای خود در زمین ادامه دهد، نیروی شرم می‌باشد. شرم و حیا موجب شده، انسان به هر رفتاری تن ندهد و برای خویشتن خود و دیگران حد و مرز تعیین نماید، شرم روی دیگر افتخار است. اگر شرم مسموم شود، در جهت مخالف خویشتن و سلامت فرد حرکت می‌کند. حس شرم برخورد با نتایج عملکردمان است. هر چند ممکن است از قیل دانسته باشیم که چه رفتاری شرم‌آور است. البته بیشتر پیامدهای نامطلوب رفتارمان در نتیجه‌ی کاستی‌ها، نادرستی‌ها و ضعف و ناتوانی‌های خود ماست که ما پس از انجام یک عملکردی، خود، به وجود چنین ویژگی‌هایی در خود مطلع می‌شویم و همین‌که نسبت به ویژگی‌های خود اطلاع یافتیم باعث خشم ما به خویشتن، یعنی حس شرم می‌شود. در حس شرم ما نمی‌توانیم مسؤولیت پیامدهای عمل‌مان را نپذیریم. شرم، نوعی خشم به خویشتن است (قاضی مرادی به نقل از مارکس، ۱۹۷۵: ۱۳۳).

«شرم» یک نیروی درونی بازدارنده در فرد در جهت امتناع از تعدی و تجاوز به حریم دیگران است. این حس بیشتر نتیجه محاسبات عقلانی فرد در تصور خویش از پیامدها و نتایج افعال مغایر با معیارهای رفتاری پذیرفته شده در جامعه است و اگر «شرم»، ما را از دست زدن به رفتاری مغایر با معیارهای اخلاقی و قانونی پذیرفته شده، در جامعه منع می‌کند، شرمساری، اقدامی است در راستای اظهار پشیمانی و به نوعی جبران مافات، در گذر از مسیرهایی از زندگی اجتماعی و حوزه مسؤولیتی که به نوعی جزء خط قرمزهای جامعه محسوب می‌شوند. تحقق حس شرم، محصول سنجش و ارزیابی رفتار خویش با مجموعه ارزش‌ها و هنجارهایی

است که فرد را احاطه کرده‌اند. چنین نظام اخلاقی متشکل از مجموعه ارزش‌های خوب و بدی است که فرد به آنها ایمان دارد. بنابراین شخص زمانی شرمسار می‌گردد که در یک ارزیابی درونی بر مبنای شاخص‌های اخلاقی، رفتار خود را مورد تأیید تلقی نمی‌کند (قاضی‌مرادی، ۱۳۸۷: ۱۷).

۳-۲-۵-۱. معنی لغوی شرم و حیا: در لغت‌نامه دهخدا، معنی شرم این‌گونه آمده: انفعال، حیا، خجلت، آزر، عیب، عار، خجل، استحیا و آن حیرت و وحشتی است که در آدمی پیدا شود از آگاه شدن دیگری بر عیب یا نقص او. حیا واژه‌ای عربی است که در زبان فارسی با کلماتی همچون «شرم» و «آزر» از آن یاد شده است. «حیا» در لغت به مفهوم شرمساری و خجلت است که در مقابل آن «وقاحت» و بی‌شرمی قرار دارد. (ابن اثیر، نهایی، ج ۱: ۳۹۱).

جدول ۳: تعاریف شرم

«شرم» یک نیروی درونی بازدارنده در فرد، در جهت امتناع از تعدی و تجاوز به حریم دیگران است. این حس بیشتر نتیجه محابات عقلانی فرد در تصوّر خویش از پیامدها و نتایج افعال مغایر با معیارهای رفتاری پذیرفته شده در جامعه است.	باباوغلی (۱۳۹۲)
شرم از نوع عواطف پیچیده، خودسنجشی یا اجتماعی است که به شیوه‌ی احترازی عمل می‌کند؛ یعنی موجب دوری از برخی شرایط یا اعمال می‌شود. شکل‌گیری شرم به لحاظ شناختی به آگاهی از قواعد اجتماعی مربوط است، بنابراین مفهوم شرم به فرهنگ وابسته است.	افراشی (۲۰۱۱)
حیا ملکه‌ای است که موجب خودداری از کارهای زشت می‌گردد.	مجلسی (۱۳۶۳)
حیا، عبارت است از دگرگونی حال و اثرپذیری که به جهت ترس از آنچه عیب شمرده و نکوهش می‌شود، حاصل می‌گردد.	طریحی (۱۳۷۵)
حیا، عبارت است از حصر (محصور شدن) نفس و انفعال (درماندگی) آن در ارتکاب حرام‌های شرعی و عقلی و عرفی، به جهت ترس از سرزنش و نکوهش مردم	نراقی (۱۴۰۳)
حیا، ملکه‌ای نفسانی است که موجب انقباض نفس از فعل قبیح (کار زشت) و انزجار (بیزاری) آن از کار خلاف ادب می‌گردد. این کار به جهت ترس از سرزنش صورت می‌گیرد.	مجلسی (۱۴۰۳)
حیا، خصلتی است که انسان را بر ترک کردن فعل قبیح و جلوگیری از کوتاهی کردن در حق دیگران برمی‌انگیزد.	(نووی دمشقی، ۱۴۱۹)
حیا نوعی انفعال و انقباض نفسانی است که موجب خودداری از انجام امور ناپسند در انسان می‌گردد و منشأ آن ترس از سرزنش دیگران است.	طوسی (۱۳۷۷)

۳-۲-۵-۲. شرم و حیا در قرآن کریم

واژه حیا در قرآن، در مجموع چهار بار به‌طور مستقیم، مورد استفاده قرار گرفته که سه مورد به‌صورت فعل مضارع و یک مورد به‌صورت فعل ماضی به‌کار رفته است:

الف) خداوند از این‌که مثال (به موجودات ظاهراً کوچکی) مانند: پشه و حتی بالاتر از آن بزند، شرم نمی‌کند (قرآن، سوره بقره، آیه ۲۶) و اعلام می‌دارد که برای وصول به هدف مقدس که همانا هدایت گمراهان و آشکار شدن حق است، متوسل شدن به انواع راه‌های مشروع و معقول و از جمله بهره‌جستن از مثال و تمثیل هیچ‌گونه شگفتی نداشته و خداوند با تمام بزرگی و عظمت از مثال زدن به موجوداتی کوچک، همچون پشه، شرم و حیایی ندارد.

ب) ای کسانی که ایمان آورده‌اید، در اتاق‌های پیامبر داخل نشوید مگر به شما اجازه داده شود که برای صرف غذا به آن‌جا بروید (مشروط بر این‌که قبل از موعد نیایید) و وقتی غذا خوردید پراکنده شوید و (بعد از صرف غذا) به بحث و صحبت ننشینید که این عمل، پیامبر را ناراحت می‌کند، ولی او از شما شرم و حیا می‌نماید اما خداوند از (بیان) حق شرم ندارد (قرآن، سوره احزاب، آیه ۵۳).

ج) ... ناگهان یکی از آن دو دختر (دختران شعیب) به سراغ او (موسی) آمد درحالی‌که با نهایت حیا گام برمی‌داشت و گفت: پدرم از تو دعوت می‌کند تا مزد سیراب کردن گوسفندان را به تو بپردازد (قرآن، سوره قصص، آیه ۲۵).

این آیه بخشی از سرگذشت حضرت موسی (ع) است؛ که او در بدو ورود به سرزمین مدین و برخورد با دختران شعیب (ع) که قصد آب دادن به گوسفندان خود از چاه را داشتند، به یاری آن‌ها شتافت و در میان ازدحام مردان، گوسفندان آنان را سیراب کرد. هنگامی‌که دختران، به خانه بازگشتند و ماجرا را با پدر، در میان گذاردند، پدر از آنان خواست که موسی را به خانه آورده تا مزد عمل او را پرداخت نماید. یکی از دختران بدین منظور، عازم محلی شد که موسی در آن‌جا بود.

د) «آن زن (زلیخا) قصد او کرد؛ و او (یوسف) نیز، اگر «برهان پروردگار» را نمی‌دید، قصد وی می‌نمود» (سوره یوسف، آیه ۲۴) امام زین‌العابدین (ع) در تفسیر «برهان پروردگار» می‌فرماید: «زن عزیز مصر به‌سوی بُت رفت و پارچه‌ای بر روی آن انداخت. یوسف از او پرسید: "برای چه این کار را کردی؟" پاسخ داد: شرم دارم از این‌که این بت، ما را ببیند. در این هنگام، یوسف به وی گفت: "آیا تو شرم می‌کنی از چیزی که نه می‌شنود و نه می‌بیند و نه می‌فهمد و نه می‌خورد و نه می‌نوشد؛ ولی من شرم نکنم از کسی که بشر را آفریده و

او را دانش‌آموخته است؟" این، معنای سخن خداوند است که می‌فرماید: «اگر بُرهان پروردگارش را ندیده بود» (صدوق، ۱۴۰۴ ق: ۴۵).

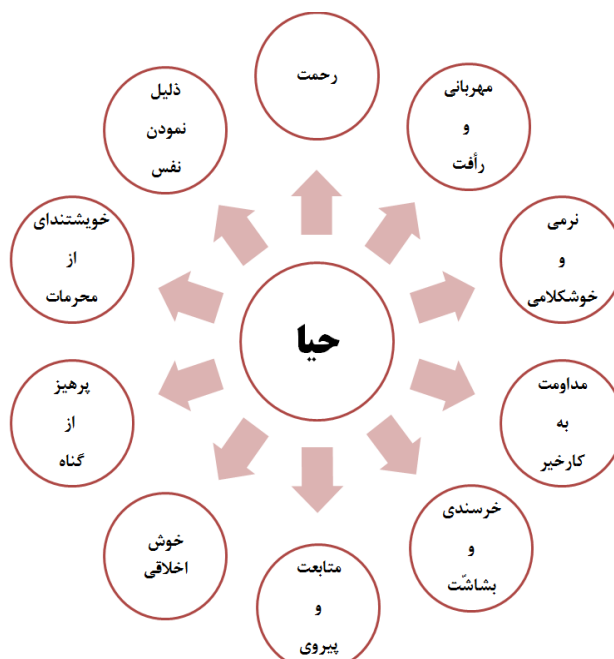
۳-۲-۵. موارد ممنوعیت شرم و حیا «حیای مذموم»

گفته شد که حیا، شرم از انجام اعمال زشت در محضر ناظر محترم است. بنابراین؛ اولاً، در متون اخلاق اسلامی، خداوند و ناظران و نمایندگان او، حقیقت الهی و انسانی، فرد و دیگران، به‌عنوان ناظرانی که باید از آن‌ها شرم و حیا ورزید، مطرح شده‌اند (صدوق، عیون الاخبارالرضا، ج ۲: ۴۵) ثانیاً، قلمرو حیا، امور زشت و ناپسند است و شرمساری در انجام نیکی‌ها هیچ‌گاه پسندیده نیست. حیا بستگی به اهداف عالی اخلاقی انسان دارد و رعایت اعتدال در آن عقلانی است یعنی نباید به مرحله‌ی افراط و تفریط کشیده شود.

جدول ۴: برخی از مصادیقی که حیا و شرم در آن‌ها مجاز نمی‌باشند و ممنوع است

۱) حیا از گفتار، کردار و درخواست حق	۲) حیا از کسب علم	۳) حیا از کسب درآمد حلال	۴) حیا از خدمت به مهمان
۵) حیا از احترام گذاشتن به دیگران	۶) حیا از مشورت	۷) حیا از اقرار به ندانستن	۸) حیا از مخالفت با رسم غلط
۹) حیا از بخشش و صدقه دادن	۱۰) حیا از انجام کار خیر	۱۱) حیا از اشتغال به کارهای معمولی	۱۲) حیا از همنشینی با مستضعفان
۱۳) حیا از ساده‌زیستی	۱۴) حیا در دفاع از حق	۱۵) حیا در خدمت به خانواده	۱۶) حیا از درخواست به پیشگاه خدا و اولیایش

برگرفته از روایات (نهج‌البلاغه و تحف‌العقول و غررالحکم و جلد ۲ کافی) توسط نگارنده

شکل ۱: دستاوردهای حیا و شرم از بیان رسول خدا(ص)

منبع: (ابن شعبه، ۱۳۸۲، تحفالعقول: ۳۲)، مدل از نگارنده

۳-۲-۶. دینداری

۳-۲-۶-۱. تعاریف لغوی دین

دین در فرهنگ عمید به معنای مذهب، ورع، اطاعت، پاداش آمده است (عمید، ۱۳۷۱: ۶۷۳). به معنای قید و بند، الزام، تعهد، تکریم، تقدیس، شریعت نیز آورده شده است (علیزاده، ۱۳۷۷: ۴۳).

علماء فقه‌اللغه اسلامی برای دین معانی مختلفی آورده‌اند؛ از جمله به معنای «حساب» از اصل آرامی عبری، «عادت» از عربی خالص و به معنای «دیانت» که کلمه‌ای است فارسی و در زبان عرب دوره‌ی جاهلی مستعمل بوده است (همان: ۸۹).

اما حکمت معتقد است که در زبان فارسی دو لغت به معنای دین به کار می‌رود: «کیش» و «آیین» او می‌نویسد که علمای فن زبان‌شناسی که در ریشه‌ی فارسی دین تحقیق کرده‌اند، کلمه‌ی دین را لغتی از زبان فارسی قدیم می‌دانند و کلمه‌ی به‌دینان در کتاب‌های فارسی باستان به همین معنی آمده که اشاره به پیروان کیش مزدیسنا دارد (امیری به نقل از حکمت،

۱۳۷۱: ۲). واژه‌ی دین بیش از نود بار در قرآن و به معانی مختلفی چون جزاء و پاداش، اطاعت و بندگی، شریعت و قانون، ملت، تسلیم، اعتقادات آمده است (خسروپناه، ۱۳۸۳: ۲۹-۲۸).

۳-۲-۶-۲. تعاریف اصطلاحی دین

دائرةالمعارف علوم اجتماعی، دین را به این صورت تعریف کرده است: «دین مظهر توجه انسان است به موجود الهی، یا نیروهای فوق طبیعی و یا دست‌کم احساس ساده وابستگی بدان‌ها، به‌منظور بازیابی تبیینی از هستی خود در این جهان و معنایی برای بودنش» (همان به نقل از ساروخانی، ۱۳۷۶: ۶۸۱).

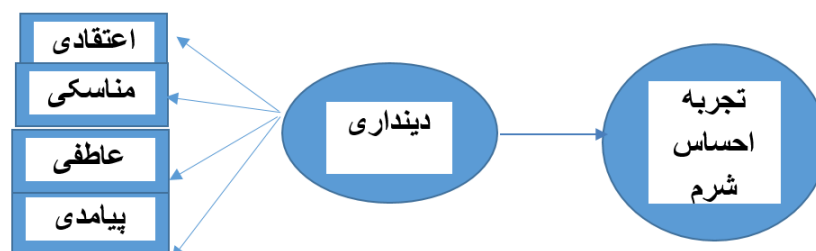
فرهنگ لاروس در تعریفی که از دین ارائه می‌کند بر بعد غیرمادی به‌عنوان جزء لاینفک دین تأکید می‌کند و دین را «اعتقاد به مابعدالطبیعه می‌داند» که یکی از ویژگی‌های اساسی دین و از گرایش‌های ثابت و جهانی است (امیری نقل از سعیدی مدنی، ۱۳۸۵: ۹۱). با توجه به این‌که در پژوهش پیش رو از منظر جامعه‌شناختی به دین می‌نگریم بنابراین، تعاریفی که بر هر دو وجه کارکردی و ذاتی دین تأکید دارند بهتر به ما یاری خواهند رساند.

در جمع‌بندی مطالب بیان شده و تعاریفی که در این مقاله فرصت پرداختن به آن‌ها نبود، تعریف زیر برای دینداری پیشنهاد می‌شود: دینداری عبارت است از داشتن احساسات و گرایش‌های مثبت قلبی نسبت به یک دین و باورمندی به اصول اعتقادی آن همچنین به‌جای آوردن مناسک دینی توصیه شده از طرف بنیان‌گذاران دین و تلاش در جهت عمل بر طبق آموزه‌های دینی در زندگی فردی و اجتماعی.

در مجموع، چارچوب نظری این پژوهش از یک جمع‌بندی کلی با استفاده از نظریات و پیشینه‌های تحقیقی موجود، در این زمینه، به‌طور کلی برای ارتقاء فضیلت و اخلاق و رفتار اجتماعی و کاهش بزه و کجروی و انحرافات، در شهروندان، از طریق تجربه‌ی احساس شرم مثبت و حیا، تحت تأثیر مؤلفه‌های، دینداری می‌توان، منطبق بر نظر دین اسلام و نظرات اکثر قریب به اتفاق دانشمندان قدیم و معاصر اسلامی که به لحاظ کثرت از ذکر آن‌ها خودداری و به اسامی ذکر شده در پاراگراف دوم مبانی نظری بسنده می‌گردد. همچنین، مبانی ارزیابی بازتابی رُزنبُریگ و این ایده با علایق مجازات‌های بین شخصی در نظریه‌ی کنترل و پیوند اجتماعی هیرشی و تطابق با کنش متقابل، کنترل شخصی «خودکنترلی» که احساس شرم نمونه‌ای از احساسات می‌باشد و جایگاه ویژه‌ای در اخلاق اجتماعی به خود اختصاص می‌دهد و از طرفی در متن جامعه و در ارتباط با دیگران ظهور می‌کند و با خودکنترلی و کنترل اجتماعی ارتباط تنگاتنگی دارد. مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. حال

براساس چارچوب نظری و تجربی تحقیق، مدل نظری و فرضیه‌های مطرح شده در این مقاله قابل استنباط است.

مدل مفهومی

۳-۳. روش‌شناسی تحقیق

۳-۳-۱. روش تحقیق: در این پژوهش، اسنادی و پیمایشی بوده است. با استفاده از روش اسنادی کلیه منابع از جمله کتاب‌ها، مجلات، سایت‌ها در حوزه متغیرهای پژوهش مطالعه شد و براساس این مطالعات، مبانی و چارچوب نظری تحقیق طرح‌ریزی شد. از مطالعه اسنادی همچنین برای شاخص‌سازی متناسب با متغیرهای تحقیق استفاده شده است و با بهره‌مندی از آن‌ها پرسشنامه طراحی شد. در بخش دوم با استفاده از روش پیمایشی فرضیه‌های تحقیق آزمون شدند. جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از پرسشنامه انجام گرفته و جامعه آماری شهروندان بالای ۱۵ سال شهر اصفهان می‌باشد.

۳-۳-۲. تعریف مفهومی شرم: مطالعه درباره مفهوم «حیا» در آیات و روایات نشان می‌دهد که منشأ پیدایش این حالت، درک حضور در محضر ناظری آگاه، محترم و گرانمایه است.

شرم یک خودارزیابی کلی مرتبط با احساس درماندگی و نافع‌ال، مربوط به خطا و اشتباه است، در تجربه شرم، تمرکز بر «تمامیت» خود است. ارزیابی منفی از «خود» خویش منجر به آن می‌شود که فرد فکر کند من فرد بدی هستم (لویس، ۱۹۷۱: به نقل از انولی و پاسکوچی).

۳-۳-۳. شاخص‌سازی متغیر مستقل: برای تعریف عملیاتی دینداری در این مطالعه از الگوی اصلاح شده گلاک و استارک استفاده شده است. تعریف عملیاتی دینداری در الگوی گلاک و استارک شامل پنج بُعد باورها، مناسک، تجربه، دانش و پیامدها است که با توجه به برخی ملاحظات از جمله آموزش‌های رسمی دینی در ایران، بُعد دانشی از مجموعه پنج بُعد دینداری در الگوی گلاک و استارک حذف شده است و از الگوهای مورد استفاده در مطالعه‌ی سراج زاده استفاده شده است (سراج‌زاده و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۷۳-۱۶۳).

جدول ۵: دینداری

متغیر مستقل	شاخص	شاخص‌های مرتبه دوم
دینداری	بعد اعتقادی	اعتقاد به وجود خدا، پیامبر، روز قیامت و وحی‌انیت قرآن
	بعد مناسکی	نماز خواندن، روزه‌داری، خواندن قرآن، شرکت در عبادات جمعی چون دعا و نماز جماعت
	بعد عاطفی	احساس همدردی با دیگران به دلیل پذیرش دین، احساس آرامش از ارتباط با خدا و توکل به خدا، احساس معنویت از ورود به مکان‌های مقدس مثل حرم امامان، احساس لذت از پذیرش توبه توسط خداوند، احساس نزدیکی به خدا موقع عبادت با او
	بعد پیامدی	کمک به محرومین، خوبی کردن در حق دیگران، احساس همدردی با دیگران، رعایت حق و حقوق دیگران

۳-۳-۴. شاخص‌سازی متغیر وابسته: تجربه احساس شرم

در تعریف عملیاتی شرم، برای پژوهش حاضر، یکی از ابعاد آزمون عاطفه خودآگاه به اضافه آزمون محقق ساخته به صورت تلفیقی است و منطبق با حیا و از حاصل جمع نمرات مربوط به موقعیت‌های مربوط به شرم مثبت و حیا محاسبه می‌گردد.

جدول ۶: تجربه احساس شرم

متغیر وابسته	شاخص	شاخص‌های مرتبه دوم
شرم	احساس شرم درونی	ناراحت شدن از کار ناپسند دیگران، بی‌احترامی افراد به پدر و مادرشان، در انجام دادن یا ندادن کارها طوری عمل شود که توجه دیگران به فرد کم نشود، اعتقاد به این که حفظ آبرو نزد دیگران در انجام کارها برای فرد اهمیت دارد.
	احساس شرم بیرونی	تلاش در جهت جلوگیری از ظلم به دیگران، توجه به عرف در لباس پوشیدن، مهم بودن نگاه دیگران در انجام دادن یا ندادن کارها، صحبت کردن با دیگران به صورتی که باعث سرافکندگی دیگران نشود.
	احساس شرم بازدارندگی	خودداری از انجام کارهایی که دیگران نمی‌پسندند، کارهایی که از نظر شرع منع شده‌اند، تلاش در انجام کارهایی که به لحاظ دینی بر انجام آنها تأکید شده است، در نظر گرفتن آبروی خود و خانواده قبل از انجام کاری یا صحبتی
	شرم از دست دادن اعتبار اجتماعی	اعتقاد به این که رفتار اشتباه اعضای خانواده باعث سرافکندگی شخص می‌شود، افزایش اعتبار اجتماعی فرد به دلیل بالا رفتن عملکرد انجمن‌هایی که فرد عضو آن است، از بین رفتن اعتبار اجتماعی گروهی که فرد عضو آن است به دلیل اشتباهات فرد.

۳-۳-۵. شیوه نمونه‌گیری

با توجه به هدف اصلی پژوهش، از نمونه‌گیری غیراحتمالی سهمیه‌ای متناسب با حجم بر حسب متغیرهای جنس، گروه سنی و منطقه محل زندگی استفاده شده است. به طوری که حجم متناسبی از افراد بر حسب جنس، گروه سنی در مناطق پانزده‌گانه اصفهان و بر مبنای چارچوب نمونه‌گیری انتخاب شدند. به دلیل در دسترس نبودن اسم و آدرس پاسخگویان این شیوه نمونه‌گیری عملی‌ترین شیوه ممکن بوده است؛ و نمونه آماری طبق فرمول کوکران، ۳۸۸ نفر بودند؛ که با توجه به شیوه نمونه‌گیری که سهمیه‌ای متناسب با حجم بر اساس گروه سنی و جنس و منطقه‌ی محل زندگی بود برخی از نسبت‌ها اعشار به دست آمد و پژوهشگر آنها را تبدیل به نزدیک‌ترین عدد صحیح نمود و بنابراین تعداد نمونه به ۳۸۸ نفر ارتقا یافت. از لحاظ معیار کاربرد، جزء تحقیقات کاربردی به حساب می‌آید و از لحاظ روابط بین متغیرهای مستقل و وابسته از نوع مطالعات همبستگی است.

۳-۳-۶. روایی یا اعتبار پرسشنامه

برای اطمینان از این که پرسشنامه دارای اعتبار نمونه‌ای است، پس از مطالعه و فیش‌برداری از مقالات و کتاب‌های مختلف، فیش‌ها با رویکرد طرح سؤال مرور و بازبینی شد و سؤالات مختلفی مطرح شد و این سؤالات در کنار سؤالاتی قرار گرفت که از پرسشنامه‌های اعتباریابی شده در ارتباط با موضوعات مطرح شده در تحقیق، گردآوری شده بود. با مرور و بازبینی آن‌ها و استفاده از نظرات اساتید و سرانجام با مطالعه مقدماتی، برخی پرسش‌ها حذف و اصلاح شدند به نحوی که سؤالات باقی‌مانده بیانگر شاخص‌های دینداری و تجربه احساس شرم بودند.

۳-۳-۷. قابلیت اعتماد پرسشنامه

در این تحقیق برای سنجش قابلیت اعتماد ابعاد فرعی پرسشنامه بر اساس تکنیک هم‌هنگی درونی گویه‌ها از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. همه‌ی مؤلفه‌ها از ضریب قابل قبول برخوردار بودند.

۳-۳-۸. فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اصلی: بین دینداری و حس شرم و حیا، در شهروندان رابطه وجود دارد.

فرضیه‌های فرعی

- اول) بین بُعد اعتقادی دینداری شهروندان و تجربه احساس شرم آن‌ها رابطه وجود دارد.
- دوم) بین بُعد مناسکی دینداری شهروندان و تجربه احساس شرم آن‌ها رابطه وجود دارد.
- سوم) بین بُعد پیامدی دینداری شهروندان و تجربه احساس شرم آن‌ها رابطه وجود دارد.
- چهارم) بین بُعد عاطفی دینداری شهروندان و تجربه احساس شرم آن‌ها رابطه وجود دارد.

حدود مطالعاتی: محدوده مکانی این تحقیق در بین شهروندان ۱۵ سال به بالای شهر اصفهان و محدوده‌ی زمانی آن نیز سال ۱۳۹۶ می‌باشد. البته محدوده و قلمرو نظری این مطالعه در حوزه‌ی اجتماعی است.

۳-۴. تحلیل یافته‌های پژوهش

۳-۴-۱. تحلیل توصیفی

جدول ۷: پاسخگویان بر حسب جنس

جنسیت	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد انباشتی
مرد	۲۰۴	۵۲٫۶	۵۲٫۶	۵۲٫۶
زن	۱۸۴	۴۷٫۴	۴۷٫۴	۱۰۰٫۰
جمع	۳۸۸	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	

و از نظر سنی بیشترین فراوانی را گروه سنی ۲۴-۲۰ سال با (۱۷/۳ درصد) و بقیه گروه‌های سنی، بین ۷ تا ۱۳ درصد از پاسخگویان را به خود اختصاص دادند؛ و از مجموع نمونه، ۲۲۳ نفر (۵۷/۵ درصد) متأهل و ۱۳۴ نفر (۳۴/۵ درصد) مجرد و ۶/۴ درصد بی‌همسر در اثر فوت و ۱/۵ درصد نیز بی‌همسر در اثر طلاق بوده‌اند. از نظر تحصیلات، بیشترین فراوانی را دیپلم با ۲۷/۳ درصد و سپس لیسانس با ۲۲/۴ درصد و کمترین را دکتری و بالاتر با ۱/۳ درصد داشته‌اند.

۳-۴-۲. تحلیل استنباطی

متغیرهای مستقل و تجربه احساس شرم در سطح فاصله‌ای سنجش شده‌اند بنابراین برای آزمون فرضیه‌ها از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است.

فرضیه اصلی: بین دینداری شهروندان و میزان حس شرم و حیای آنها رابطه وجود دارد.

نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که همبستگی به مقدار ۴۴ درصد بین دینداری افراد و تجربه احساس شرم آن‌ها در جامعه نمونه وجود دارد و چون سطح معناداری کمتر از ۵ درصد است بنابراین نتیجه به دست آمده معنادار است و می‌توان نتایج حاصل از جامعه نمونه را با ۹۵ درصد به جامعه آماری تعمیم داد. با توجه به یافته‌های مذکور می‌توان نتیجه گرفت که همبستگی بین متغیر دینداری و تجربه احساس شرم وجود دارد.

دینداری		متغیر مستقل	متغیر وابسته
		تجربه حس شرم و حیا	
۰,۴۴	ضریب پیرسون		
۰,۱۹	ضریب تعیین		
۰,۰۰	سطح معناداری		
۳۸۸	حجم نمونه		

فرضیه‌های فرعی

اول) بین بُعد اعتقادی دینداری افراد و تجربه احساس شرم رابطه وجود دارد. ضریب همبستگی بین بعد اعتقادی دینداری افراد و تجربه احساس شرم برابر با ۳۰ درصد در جامعه نمونه به‌دست آمده است. چون سطح معناداری برابر با صفر است پس این مقدار همبستگی به‌دست آمده معنادار است؛ بنابراین نتایج به‌دست آمده از جامعه نمونه را می‌توان با ۹۵ درصد اطمینان به جامعه آماری تعمیم داد بنابراین فرضیه تحقیق مبنی بر وجود رابطه بین بعد اعتقادی دینداری و تجربه احساس شرم تأیید می‌گردد.

بعد اعتقادی دینداری		متغیر مستقل	متغیر وابسته
		تجربه احساس شرم	
۰,۳۰	ضریب پیرسون		
۰,۰۹	ضریب تعیین		
۰,۰۰	سطح معناداری		
۳۸۸	حجم نمونه		

دوم) بین بعد مناسکی دینداری و تجربه احساس شرم رابطه وجود دارد. ضریب همبستگی بین بعد مناسکی دینداری افراد و تجربه احساس شرم برابر با ۳۶ درصد در جامعه نمونه به‌دست آمده است. چون سطح معناداری برابر با صفر است پس این مقدار همبستگی به‌دست آمده معنادار است بنابراین نتایج به‌دست آمده از جامعه نمونه را می‌توان با ۹۵ درصد اطمینان به جامعه آماری تعمیم داد و فرضیه تحقیق مبنی بر وجود رابطه بین بعد مناسکی دینداری و تجربه احساس شرم تأیید می‌گردد.

بعد مناسکی دینداری		متغیر مستقل	
		متغیر وابسته	
۰,۳۶	ضریب پیرسون	تجربه احساس شرم	
۰,۱۲	ضریب تعیین		
۰,۰۰	سطح معناداری		
۳۸۸	حجم نمونه		

سوم) بین بعد پیامدی دینداری در افراد و تجربه احساس شرم نزد آنها رابطه وجود دارد. ضریب همبستگی بین بعد پیامدی دینداری افراد و تجربه احساس شرم برابر با ۴۰ درصد در جامعه نمونه به‌دست آمده است. چون سطح معناداری برابر با صفر است پس این مقدار همبستگی به‌دست آمده معنادار است؛ بنابراین نتایج به‌دست آمده از جامعه نمونه را می‌توان با ۹۵ درصد اطمینان به جامعه آماری تعمیم داد بنابراین، فرضیه تحقیق مبنی بر وجود رابطه بین بعد پیامدی دینداری و تجربه احساس شرم تأیید می‌گردد.

بعد پیامدی دینداری		متغیر مستقل	
		متغیر وابسته	
۰,۴۰	ضریب پیرسون	تجربه احساس شرم	
۰,۱۶	ضریب تعیین		
۰,۰۰	سطح معناداری		
۳۸۸	حجم نمونه		

چهارم) بین بُعد عاطفی دینداری افراد و تجربه احساس شرم نزد آنها رابطه وجود دارد. ضریب همبستگی بین بُعد عاطفی دینداری افراد و تجربه احساس شرم برابر با ۴۰ درصد در جامعه نمونه به‌دست آمده است. چون سطح معناداری برابر با صفر است پس این مقدار همبستگی به‌دست آمده معنادار است؛ بنابراین نتایج به‌دست آمده از جامعه نمونه را می‌توان با ۹۵ درصد اطمینان به جامعه آماری تعمیم داد بنابراین، فرضیه تحقیق مبنی بر وجود رابطه بین بعد عاطفی دینداری و تجربه احساس شرم تأیید می‌گردد.

بعد عاطفی دینداری		متغیر مستقل	
		متغیر وابسته	
۰,۳۳	ضریب پیرسون	تجربه احساس شرم	
۰,۱۰	ضریب تعیین		
۰,۰۰	سطح معناداری		
۳۸۸	حجم نمونه		

۴. بحث و نتیجه‌گیری

اهمیت حس شرم، به‌عنوان عاملی فردی و اجتماعی و اخلاقی، می‌تواند کمک کند تا جامعه، از فساد در اخلاق اجتماعی نجات یابد. حوزه دینداری در جامعه ایرانی، با توجه به تاریخ سیاسی و اجتماعی آن، همواره در تمام جنبه‌های زندگی ایرانیان مؤثر بوده است.

مطابق این تحقیق، نرخ بزهکاری در صورتی پایین خواهد آمد که حس شرم و حیا در جامعه، به نحو مؤثری به کار بسته شود. طبق یافته‌های این تحقیق، واکنش والدین و دوستان و اطرافیان و ... به‌طور کلی جامعه، نسبت به رفتارهای انحرافی انسان‌ها و شرم‌نده‌سازی آن‌ها از انجام رفتارهای انحرافی، ضمن پذیرش هویت و شخصیت آن‌ها، به پرورش ارزش‌های اخلاقی و تکوین وجدان یا فراخود در آنها کمک می‌کنند و از این طریق باعث می‌شود که آن‌ها، به هنگام ارتکاب رفتار انحرافی، احساس شرم، یا انتظار شرم داشته باشند و به همین دلیل از رفتار انحرافی کناره‌گیری کنند و تقویت اخلاق اجتماعی را به‌دنبال خواهد داشت.

هر چند وجود نهادها و تشکیلات کنترل رسمی در جوامع امروزی که حاکمیت روابط رسمی از مهم‌ترین ویژگی‌های آن محسوب می‌شود، امری است اجتناب‌ناپذیر، ولی اتکاء صرف به گسترش تشکیلاتی و عملیاتی این نهادها، بدون هم‌نوایی آحاد جامعه با ارزش‌های اجتماعی، کاری از پیش نخواهد برد.

در تحقق حس شرم و حیا، فقط جامعه نیست که به‌واسطه طرد یا دفع رفتار ناپسند و یا قبول رفتار پسندیده، نقش اصلی را ایفاء می‌کند، بلکه خود فرد یا گروه هست که با وقوف به چنین وضعیتی به داوری در رابطه با خویش پرداخته، به طرد یا قبول رفتار خویش اقدام می‌کند و آحاد جامعه با واکنش‌های خود، هم تسهیل‌کننده، برای رسیدن به حس شرم و حیا، درونی یا بیرونی، در فرد یا افراد و یا گروه و سازمان می‌شوند و هم به‌عنوان عاملی بازدارنده، ایفاء نقش نموده و برای جلوگیری از خدشه به آبروی خود و یا خانواده و یا گروه خود، از خلاف و بزه اجتناب نموده و یا اقدام به کارها و امور مثبت می‌نمایند و امکان دارد، ترس از خدشه به اعتماد اجتماعی موجب موارد ذکر شده گردد.

حس شرم نشانه مسئولیت‌پذیری شخص نسبت به خود نیز می‌باشد. در واقع خشم نسبت به خویش ناشی از آن است که فرد مسئولیت نتایج اعمال خود را پذیرفته است. از این جهت نقد خویش‌تن، منجر به مسئولیت‌پذیری فرد نسبت به خود است. مسئولیت‌پذیری نیز به خودی‌خود، کرداری اخلاقی است. از این لحاظ هر چند حس شرم، بیشتر، ناشی از خودانگیختگی درونی است؛ اما حسی است که انسان را با جامعه خویش در پیوند نگه

می‌دارد. حس شرم خواست و اراده تردید کردن نسبت به خود، از طریق سنجش کردارها و پیامد آنهاست.

حس شرم، احترام به خود است و این حس، به‌عنوان عاملی برای گفتگوی درونی عمل می‌کند و باعث تقویت یکپارچگی شخصیت فردی و گسترش حوزه عمل و تجربه اوست؛ و ناظر به تأثیر آن در پیشگیری از رفتارهای ناشایست و نامطلوب شدیدتری است که در عین حال ضمانت اجرا و پاسخ‌های طردکننده رسمی یا اجتماعی را نیز به‌دنبال دارند. ضمن این‌که می‌تواند مشوق انجام پاره‌ای اقدامات خوب و مطلوب و خیرخواهانه نیز باشد که انسان از عدم انجام آن‌ها احساس شرم می‌نماید و بی‌شرمی نیز به‌عنوان یک معضل اجتماعی و راه مقابله با آن از طریق تقویت حیا و شرم اهمیت پیدا می‌کند.

با توجه به یافته‌های این پژوهش که رابطه دینداری و شاخص‌های اعتقادی و مناسکی و پیامدی و عاطفی آن با تجربه حس شرم و حیای شهروندان تأیید شد، هرچه دینداری و یا هر یک از ابعاد آن قوی‌تر شود، در افزایش احساس شرم و حیا تأثیر بیشتر می‌گذارد و در نتیجه به تحقق اخلاق اجتماعی بهینه کمک خواهد کرد و قانون‌مداری و رعایت هنجارهای اجتماعی و اخلاق‌مداری و... را گسترش خواهد داد و اگر به‌طور بایسته، اعضای جامعه، با تجربه احساس شرم مأنوس شوند، خود و جامعه را در آستانه تحولی راستین قرار می‌دهند که نیروی خلاق جامعه را برای مبارزه با عقب‌ماندگی‌ها و فسادها و تباهی‌ها آزاد خواهد کرد. لذا پیشنهاد می‌گردد، در تحقیقات بعدی راهکارهای تقویت دینداری شهروندان با همه ابعاد آن، اعم از اعتقادی و مناسکی و عاطفی و پیامدی، مورد بررسی قرار گرفته تا با عملیاتی کردن آن‌ها توسط موالیان مدنی و حکومتی، حس شرم و حیا در جامعه نهادینه و تقویت شود و در نتیجه آن، اخلاق اجتماعی ارتقا یابد. یافته‌های این تحقیق علاوه بر تطبیق با مبانی دین مبین اسلام و تأکیدات احادیث و روایات معصومین (علیهم‌السلام)، از جمله، دستاوردهای گران‌بهای ده‌گانه بیان شده‌ی پیامبر عظیم‌الشأن اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله و نظریه اجتماعی ابن‌خلدون و نظریه‌های متعدد «بازدارندگی از انجام اعمال ناپسند» دانشمندان اسلامی، برداشت شهروندان از خود، براساس نظریه موریس رزنبرگ متأثر از ارزیابی بازتابی آنهاست، با نظریه پیوند جمعی هیرشی و نظریه جمعی دورکیم می‌تواند منطبق باشد.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۸۸). *تاریخ ابن خلدون ج ۲ و ۱*، مترجم: عبدالمحمد آیتی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- احمدی، حبیب (۱۳۸۴). *جامعه‌شناسی انحرافات*، تهران: سمت.
- امیری، زهرا (۱۳۸۴). *رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، منتشر نشده.
- بانکی پور فرد، امیرحسین (۱۳۹۴). *کتاب حیا*، انتشارات حدیث راه عشق.
- پسندیده، عباس (۱۳۸۳). *پژوهشی در مفهوم حیا*، دارالحدیث، قم.
- پسندیده، عباس (۱۳۹۴). *کتاب غنچه‌های شرم (نگاهی نو به مفهوم حیا)*، ناشر: دارالحدیث قم.
- حسنی، محمدرضا (۱۳۹۴). *شرمساری بازپذیرکننده و بزهکاری*، رساله دکتری دانشگاه مازندران، منتشر نشده.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۳). *کلام جدید*، قم: مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه قم، چاپ سوم.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۸). *کندوکاوها و پنداشته‌ها*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رمضانی، عباس (۱۳۹۴). *کتاب (حیا از منظر قرآن و حدیث)*، انتشارات کتاب تارای شهر ری.
- ساروخانی، باقر (۱۳۷۶). *درآمدی بر دایره المعارف علوم اجتماعی*، تهران: کیهان، جلد اول.
- ستوده، هدایت‌الله (۱۳۷۸). *آسیب‌شناسی اجتماعی*، تهران: آوای نور.
- سراج‌زاده، سید حسن و پویانفر محمدرضا (۱۳۸۳). «*رابطه دینداری با آنومی و ... دانشجویان*»، *مجله مسایل ایران*، دوره ۱۳۸۷، شماره ۶۳: ۷۱-۱۰۵.
- صدوق ابی جعفر، عیون اخبارالرضا (۱۴۰۴). مترجمان: مستفید حمیدرضا، غفاری علی‌اکبر، ناشر صدوق.
- صدیق سروسستانی، رحمت‌اله و قیصری، عباس (۱۳۸۸). «*نقش سرمایه اجتماعی در الگوی پلیس اجتماع محور*»، *فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی*، (۱): ۱-۱۱.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). *مجمع‌البحرین*، مصحح: حسینی، سید احمد، ناشر کتاب‌فروشی مرتضوی چاپ سوم.
- تمیمی، عبدالواحد و ابوالفتح، ناصرالدین (۱۳۹۲). *غررالحکم و دررالکلم*، مترجم سید هاشم رسولی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- علوی، لیلیا (۱۳۹۰). *بررسی عمل در حوزه عمومی در رابطه با میزان تجربه احساس شرم*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الزهراء، منتشر نشده.
- علیزاده، سکینه (۱۳۷۷). «*درآمدی بر مطالعات مردم‌شناسی دین*»، *نمایه پژوهش*، شماره ۵ و ۶: ۴۳-۵۶.
- علیپوردی‌نیا، اکبر و حسینی، محمدرضا (۱۳۹۲). «*نقش عواطف اخلاقی در پیشگیری از بروز جرم*»، *مجله کارآگاه*، سال ۶، دوره ۲: ۳۰-۹.

- عمید، حسن (۱۳۷۱). فرهنگ عمید، تهران: چاپ هشتم، انتشارات امیرکبیر.
- قاسم‌خانی، حسین (۱۳۹۰). کتاب «وقتی شرم بیمار می‌کند»، انتشارات «راز نهان».
- قاضی مرادی، حسن (۱۳۸۷). در ستایش شرم، چاپ پنجم، تهران: نشر اختران.
- قضای، قاضی (۱۳۸۳). شهاب‌ال‌اخبار (کلمات قصار پیغمبر خاتم)، مترجم: سید جلال‌الدین حسینی ارموی، قم: دارالحدیث.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۳). مرآة‌العقول، مصحح: هاشم رسولی، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار، تصحیح جمعی از محققان، ج دوم، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.
- محققیان. زهرا (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی انحرافات، تهران: پرتوی خورشید.
- محمدی‌ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴). میزان‌الحکمه، ج ۳، دارالحدیث، قم.
- مفید، محمد بن محمد (۱۳۶۴). امالی، ترجمه استاد ولی حسین، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ممتاز، فریده (۱۳۸۱). انحرافات اجتماعی، نظریه‌ها و دیدگاه‌ها، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- نووی دمشقی، ابی ذکریا (۱۴۱۹)، ریاض‌الصالحین، ترجمه عبدا... خاموشی هروی، ناشر دارالوفا.
- Afrashi, A. (2011). "Semantic Analysis of Shame in Persian: A cognitive and Cultural Perspective", *Emotion, Cognition, Communication conference*, 23-25 June, University of Cyprus and Sorbonne Nouvelle, Nicosi
- Lewis, H. B. (1971). *Shame and guilt in neurosis*, International Rosenberg.Morris, "The self -concept:social product and social force", published is social psychology Edited by Rosenberg and Turner' Basic Bookd'1981.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Shott, S. (2009). "Emotion and Social Life: A Symbolic Interactionist Analysis", *The American Journal of Sociology*, Vol. 84, No. 6 (May, 1979), 1317-1334, Published by: The University of Chicago Press..
- Svensson, R.; Frank, M. W.; Lieven, J. R. P. and Gerben J. N. B. and Wim, B. (2013). "Moral emotions and offending: Do feelings of anticipated shame and guilt mediate the effect of socialization on offending?", *European Journal of Criminology*, 10(1): 22-39.
- Tangney, J. P. (1995). "Recent empirical advances in the study of shame and guilt". *American behavioral scientisi*, 38: 1132-1145.
- Ttofi, M. M. and David P. F. (2008). "Reintegrative Shaming Theory.Moral Emotions Reintegrative Shaming Theory", *Moral Emotions, aggressivebehavior*, Vol. 34: 352-368.